

KARATASI YA KWANZA

INSHA

1. Mtahiniwa azingatie muundo wa insha ya wasifu.

Mtahiniwa anahitajika kuandika mambo muhimu yanayohusiana na elimu. Ahakikishe kuwa yanayowasilishwa ni mambo chanya mfano.

- Mwaka wa kuzaliwa na alikozaliwa mhusika.
- Wazazi wake ni akina nani.
- Juhudi za wazazi au wafadhili kumwelimisha.
- Alikisomea n ajuhudi zake katika elimu.
- Vikwazo/changamoto alizoweza kukabiliana nazo katika elimu yake.
- Ufanisi wake katika elimu ya juu katika Chuo Kikuu.

2. Mtahiniwa aeleze maana ya ufisadi.

Hii ni insha ya maelezo. Mtahiniwa azue hoja na kuziletea.

Hoja:

- Serikali kubuni asisi tekelezi ya kitaifa ya kampeni dhidi ya ufisadi ambayo huchunguza n akutoa mapendekezo dhidi ya ufisadi.
- Wafisadi kuchukuliwa hatua. Wengi wamefikishwa mahakamani huku maofisa wa umma wanaohusishwa na ufisadi wakitafutwa kazi na kisha kufikishwa mahakamani.
- Kuimarisha taasisi za uongozi, haki, sheria na utangamano kupitia kwa mpango wa ufadhili GJLOS ambao umejumuisha makundi ya kijamii.
- Kuanzisha halmashauri ya kitaifa ya kutoa ushauri kwa tume ya kupambana na ufisadi ambayo imeduimuisha makundi ya kidini, vyama vya wataalamu, sekta ya kibinafsi na ile ya wafanyakazi.
- Tume za Kisheria za kuchunguza Kashfa za ufisadi kutumiwa mara kwa amra inapohitajika mathalan tume ya Samwel Bosire kuchunguza kashfa ya Goldenberg ile ya Hotel ya Grand Regency n.k.
- Kuanzishwa kwa ofisi ya mchunguzi maalum wa kusikiliza malalamiko ya umma ambapo umma unaweza kuripoti kuhusu ufisadi.
- Nafasi pana kutolewa kwa wanahabari na umma kuripoti kuhusu ufisadi.
- Elimu ya uraia.
- Kampeni zilizofadhiliwa na serikali zote zikiwa dhidi ya ufisadi kupitia kwa vyombo vya habari, mabango, vipeperushi.
- Sera ya serikali inayohitaji kila idara au usasi iunde kamati ya kupambana na ufisadi
- Watumishi wa umma kuhitajika kutangaza utajiri wao.
- Kuhitaji watu wote nchini kutangaza ushuru waliolipa kila mwaka.

3. Hii ni maisha ya mjadala.

Mtahiniwa azue hoja za kuunga na pia kupinga kauli iliyotolewa. Kisha aonyeshe msimamo wake.

Hoja za Kupinga

- Luga zetu za kienyenji ni kielelezo cha utamaduni wetu. Umoja wa kitaifa hauwezi ukapatikana katika mazingira ambayo taifa linatkuza utamaduni wa kigeni.

- Lugha zetu za kwanza ambazo ndizo lugha za kienyeji hutuwezesha kuwa na ukakamavu wa kujieleza, kuwa wabunifu wa kuingiliana na watu wengine kwa wepesi kuliko wale wanosema lugha ambazo si za awali.
- Hazina ya maadili, ujuzi na hekima ya jamii imo katika utamaduni wao. Utamaduni huu hauwezi ukatenganishwa na lugha. Hivyo kudai kuwa hatupswi kusema kwa lugha zetu za kwanza ina maana kuwa hazina yote ya maadili yetu pamoja na hekima ya kiasili vitapotea.
- Lugha zetu asilia huwa na msingi bora wa kujifunzia lugha nyingine. Utafiti umedhihirisha kuwa wasemaji bora wa lugha za kigeni ni wale mahiri katika lugha zao asilia.
- Utafiti umedhihirisha kuwa kikwazo kikuu cha umoja wa kitaifa ni mitazamo hasi ambayo inaendelezwa na baadhi ya watu ambao wanaogopa kuweko kwa umoja huu wala si lugha za kienyeji.

Hoja za kuunga mkono

- Watu wanapoendelea kushikilia lugha zao za kwanza ina maana kuwa hawaachi desturi na tamaduni zao. Twajua kuna migongano na tofauti kubwa kati ya tamaduni tofauti. Katika hali hii inakuwa vigumu kupata utamaduni mmoja unaoweza kuwa ugwe wa kuwaunganusha wakenya.
- Lugha zetu asilia husheheni mitazamo hasi kuhusu majirani wetu ambao hawatumii lugha moja nasi. Kutupilia mbali lugha hizi na kuchukua lugha moja kama Kiswahili kutatuwezesha kutohoa hisia hasi kwa wenzetu. Katika hali hii, pana uwezakano mkubwa wa kuwa na umoja wa kitaifa.
- Hivi sasa tuna ndoa za asili mbali mbali za lugha. Iwapo tutadai kila mwanandoa aendeleze lugha yake katika ndoa ile tutawakanganya watoto wetu. Wataibuka kukosa mieleko mizuri.

Msimamo

Ili kuleta umoja wa kitaifa tunahitaji kuchota yaliyo bora kutoka kwa tamaduni zetu na kujenga utamaduni unaoweza kukuibalika na kila Mkenya. Kisha tuteu lugha moja ya Kiafrika kama Kiswahili na kufanya lugha ya maingiliano kati ya Wakenya wote.

4. Hii ni methali

Mtahiniwa aandike kisa kimoja tu kuthibitisha ukweli kwamba lolote mtu alifanyalo watu hawakosi kusema. Kwa hivyo mtu asijali mradi kile anachofanya ni halali.

KARATASI YA PILI

LUGHA

1. UFAHAMU (alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali

Suala la mahusiano ya wanadamu katika jamii, unainishaji wake na udhihirikaji wake limewashughulisha wataalamu wa elimu jamii kwa dahari ya miaka. Suala hii huwatafakarisha wataalamu hao kutokana na umuhimu wake katika maisha ya binadamu. Msingi mkuu wa unainishaji wa mahusiano hayo ni kukichuza kipindi cha mahusiano yenye. Yapo mahusiano baina ya waja ambayo yanachukua muda mfupi, kwa mfano saa au dakika chache, na mengine ambayo huenda yakachukua miaka ayami.

Mahusiano ya muda mrefu kabisa ni yale yanayojulikana kama mahusiano ya kudumu. Inamkinika kudai kuwa miundo ya kijamii, kisiasa na kiuchumi huweza kuyadhibiti mahusiano hayo kwa kiasi kikubwa. Watu wengi huitakidi kuwa uhusiano uliopo baina ya mtu na jamaa yake utachukua muda mrefu, na kwa hiyo ni uhusiano wa kudumu. Hali hii hutokana na uhalisi kuwa tunahusiana na jamaa zetu kwa kipindi kirefu labda tangu ukembe hadi utu uzima wetu. Uhusiano huu hautarajiji kuvunjwa na umbali wa masafa baina yetu; tunaendelea kuwasiliana kwa barua au, katika enzi hii ya utandawazi, kwa kutumia nyenzo za teknohama kama mtandao na simu za mkononi, n akudumisha uhusiano wetu wa kijamaa. Hata hivyo, inawezekana baadhi ya mahusiano ya kijamaa yasiwe ya kudumu. Mathalan, uhusiano uliopo baina ya mke na mume, na ambao unatarajiwa kuwa wa kudumu au wa kipindi kirefu, unaweza kuvunjwa kw akutokea kwa utalaka. Talaka hiyo inavunja ule uwezekano wa uhusiano wa kudumu unaofumbutwa na sitiari ya pingu za maisha. Katika ngazi ya pili, mahusiano ya pindi cha wastani, kuna mahusiano yanyohusisha marafiki zetu maishani, shulen i au kwenye taasisi zozote zile, majirani zetu, wenzetu katika mwahali mwa kazi, washiriki kwenye sehemu za ibada au za burudani na wenzetu kwenye vyama tofauti na makundi ya kujitolea. Inawezekana udhahili kuwa baadhi ya mahusiano haya, hususan baina ya marafiki na majirani huweza kuwa ya miongo na daima. Hali hii huweza kutegemea muundo n amfumo wa jamii. Kwa mfano kwa wanajamii wanaoishi kwenye janibu fulani mahsus, na kwa miaka tawili bila ya kuhajiri, uhusiano wao na majirani huweza kuwa wa kudumu. Hali hii **inasigana** na hali iliyoka kwenye maisha ya mijini yana sifa ya kubadilikabadilika. Isitoshe, kutokana na mfumo wa maisha ya kibepari **yameghoshi** ubinafsi mwangi. Mawimbi ya mabadiliko n aubinafsi huweza kuumomonyoa ukuta wa uhusiano wa kudumu.

Mwelekeo wa maisha ya siku hizi kutoka maeneo au viambo walikoishi watu unasababisha kupombojea kwa mahusiano ya kudumu baina yao na majirnai zao. Uhusiano kati ya wenza katika mazingira ya kazi unahusiana kw akiasi fulani na ule wa majirani. Vimbunga vya ufutwaji kazi, ubadilshaji wa kazi, hali zisizotegemewa na mifumo ya kimataifa pamoja na hata mifumo ya kisiasa huweza kuathiri mshikamano wa wanaohusika kazini.

Kiwango cha mwisho cha mahusiano ni uhusiano wa mpito au wa muda mfupi. Mahusiano ya aina hii hujiri katika muktadha ambapo pana huduma fulani. Huduma hizi zinaweza kuwa za dukani, kwenye sehemu za ibada, kwenye kituo cha mafuta, kwa kinyozi, kwa msusi na kadhalika. Kuna sababu kadha zinazotufanya kuyazungumzia mahusiano ya ainakama ya mpito. Kwanza, uwezekano wa mabadiliko ya anyeitoa huduma hiyo ni kubwa. Si ajabu kuwa unaporudi kw akinyozi au msusi unatambua aliyekushughulikia hayupo. Hata hivyo, kuna **vighairi** hususa pale ambapo mtoa huduma anayehusika ni yule mmoja.

Mahusiano ya mpito yanatawaliwa na uhusiano wa chembe chembe. Uhusiano wa chembe chembe, bidhaa ya mfumo wa kibepari, unamaanisha kuwa kinachomshughulisha mtu ni chembe ndogo tu ya mwenzake.

Chembe hiyo inaweza kuwa huduma, kwa mfano, gazeti analokuuzia mtu, viatu anavyokushonea, nguo anazokufulia, asusi anaokufanya n.k. Mahusiano ya aina hii yametovukwa na hisia za utu na zao la mifumo ya kisasa ya kiuchumi na kijamii. Mtu anayehusiana na mwenzake kwa msingi ya chembe ndogo tu, huenda asijali kama mwenzake amekosa chakula, amefutw akazi, amefiliwa, ameibiwa na kadhalika.

Suala kuu tunalopaswa kuiuliza ni: je, tunahusiana vipi na jamaa zetu, marafiki zetu na majirani zetu? Je, uhusiano wetu na raia wenzetu ni wa aina gani? Je, uhusiano wetu na nchi yetu ni wa mpito au ni wa kudumu?

- a) Taja kigezo muhimu cha kuzungumzia mahusiano. (amala 1)

Kigezo ni kile kikichuza/kukipima/kukichunguza kipindi cha mahusiano yenyewe/kipindi cha mahusiano.

- b) Eleza imani ya watu kuhusu uhusiano baina ya jamaa. (alamu 1)

Uhusiano uliopo baina ya mtu na jamaa yake ni wa muda mrefu/ni wa milele/uhusiano ni wa kudumu/hautavunjwa.

- c) Fafanua athari ya teknolojia kwenye mahusiano ya watu. (alamu 2)

Huwawezesha watu wa jamaa iliyo mbali kuwasiliana/wanawasiliana kwanza ni nyeuzo muhimu ya kudumisha uhusiano.

- d) Eleza sababu nne kuu za kuharibika kwa mahusiano katika maisha ya leo. (alamu 4)

1) Talaka huvunja mahusiano

2) Maisha ya mjiini yaliyo na sifa ya kubadilikabadilika/mawimbi ya mabadiliko.

3) Mfumo wa maisha ya kibepari/ubinafsi

4) Uhamaji/kutoka maeneo au viambo walikoishi watu.

5) Ufutwaji kazi

6) Ubadilishaji wa kazi

7) Hali zisizotegemewa

8) Mifumo ya kimataifa

9) Mifumo ya kisiasa. (zozote al 4)

- e) Taja sifa kuu ya mahusiano ya muda mfupi.

Pana huduma fulani/yanatawaliwa na huduma/uhusiano wa chembe chembe/uhusiano usio na hisia za utu/uhusiano ultiotuvukwa na utu (yoyote alama 2)

- f) Je, kifungu, hiki kina ujumbe gani mkuu?

Aina tofauti ya mahusiano/mahusiano katika jamii

Mahusiano

Tuchunguze mahusiano katika jamii.

- g) Maana ya maneno yafuatayo katika kifungu.

i) Inasigana - inapinga/inatofautiana/inakinzana/inahitilafiana.

ii) Yameghoshi - yamejaa/yamesheheneza/yamesheheni

iii) Vighairi - vinyume/tofauti/kinyume

2. MUHTASARI (alamu 15)

Jamii ya leo inatawaliwa na kuendeshwa na kanuni ya maarifa. Ianwezekana kusema kuwa uchumi wa jamii za leo na zijazo unatategemea maarifa zaidi kuliko uatakavyotegemea wenzo wowote mwengine. Utambuzi wa uwezo mkubwa wa maarifa katika maisha ya binadamu ndio msingi wa watu kusema ‘maarifa ni nguvu’.

Maarifa huelezwa kwa tamathali hii kutokana na uwezo wa kuyadhibiti kuyaendesha, kuyatawalwa na kuyaongoza maisha ya binadamu popote pale walipo. Mtu ambaye ameyakosa maarifa fulani huwa

maeikosa nguvu muhimu na maisha yake huathirika pakubwa. Kwa msingi huu, maarifa yanaweza kuangaliwa kama utajiri mkubwa ambao binadamu anaweza kuutumia kwa faida yake au kwa faida ya wanajamii wenae. Ukweli huu ndio unaoelezwa na methali ya Kiswahili. ‘Elimu ni mali’. Elimu ni chimbuko la maarifa muhimu maishani.

Msingi wa utajiri na amendeleo ya binadamu popote alipo basi ni maarifa. Je, maarifa kwa upande wake yana sif agani? Maarifa yenyewe hayana upinzani. Maarifa uliyo nayo huweza kuwa na watu wengine wengi pasiwe na upinzani baina yenu kwa kuwa kila mmoja ana maarifa sawa. Kila mmoja ana uhuru wa kuyatumia maarif ahayo. Maarifa haaywezi kugusika ingawa mtu anaweza muyanyambua maarif ayenyewe kw akuyatumia kwa namna tofauti.

Maarifa huingiliana na maarifa mengine. Maarifa aliyo nayo mtu mmoja huweza kuhusishwa na maarifa aliyo nayo mtu mwingine ili kuvyaza au kuzuka na maarifa tofauti. Maarifa yanaweza kuchukuliwa kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa namna ambavyo mtu hawesi kufanya bidhaa nyingine ile. Kwa mfano, ni muhali mtu kulalamika kuwa ahwezi kutembea kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa sababu ana mzigo mzito wa maarifa kichwani.

Sifa nyingine muhimu ya maarifa ni kuwa yanaweza kuwasilishwa kwa njia za ishara au mitindo mingine ya kishahania. Ikiwa unataka kukihamisha chombo fulani kutoka sehemu moja hadi nyingine, lazima uwazie ukubwa wake, uzito wake na labda hata umbali wa panapohusika. Maarifa huweza kubadilishwa au kugeuzwa na kuwa ishara ambazo kuyafanya kuwasilishwa kwa njia nyepesi kuliko kwa mfano ikiwa mtu atayawasilisha katika muundo wa, kwa mfano, kitabu.

Maarifa yana sifa ya uhusianaji. Kipengele fulani cha maarifa huwa na maana kinapowekwa sambamba au kugotangishwa na kipengele kingine cha maarifa. Huo huwa muktadha mzuri wa kuelewaka au kuwa na maana. Kwa mfano, neno ‘mwerevu’ huweza kuwa na maana kwa kuwekwa katika muktadha wa ‘mjinga’ ‘hodari’ na kadhalika.

Maarifa huweza kuhifadhiwa katika nafasi ndogo sana. Suala hili linaelewaka kwa njia nyepesi tunapoangalia maarifa katika muktadha wa teknolojia. Data zinazowahusu mamilioni ya watu, ambazo zingehitaji maelfu ya maktaba na lukuki ya vitau, huwezi kuhifadhiwa kwenye kifaa kidogo kinachoweza kutiwa mfukoni.

Maarifa hayawesi kudhibitishwa au kuzuiliwa mahali fulani yasisambae. Maarifa huenea haraka sana.

Maarifa ni kitu kinachoepuka pingu za watu wanaopenda kuwadhibiti inadamu wenzao. Hata pale ambapo mfumo wa kijamii au wa kisiasa unafanya juu chini kuwadhibiti raia au watu wenyewe, ni muhali kuyadhibiti maarifa yenyewe. Ianwezekana kuzidhibiti njia fulani za ueneaji wa maarifa lakini maarifa hayo yatapata upenyi wa kusambaa. Ni kweli kuwa maarifa ni nguvu inayozishinda nguvu zote.

- a) Fupisha aya ya pili na ya tatu. (maneno 55- 60) (alama 5, 1 ua utiririko)

Matayarisho

1. Maarifa huyadhabiti, huyaendesha, huyatawala na kuyaongoza maisha ya binadamu.
2. Anayekosa maarifa huathirika pakubwa.
3. Maarifa ni utajiri mkubwa ambao binadamu hutumia kwa faida yake na wanajamii wenzake.
Elimu ni mali chimbuka cha maarifa muhimu maishani.
5. Maarifa hayana upinzani.
6. Kila mtu ana uhuru wa kutumia maarifa kuzalisi maarifa mengine/kujanyambua maarifa yenyewe kwa namna tofauti.
7. Utumiaji wa maarifa hauyamalizi maarifa

8) Maarifa hayawezi kugusika. @ $\frac{1}{2} \times 8 = 4$

- b) Eleza sifa kuu za maarifa kama zinavyojitokeza kuanzia aya ya nne hadi aya ya nane. (maneno 100 - 110)
(alama 10, 2 za utirirko)

Matayarisho

- 1) Maarifa huingiliana na maarifa mengine.
- 2) Maarifa hutolewa kutoka sehemu moja hadi nyingine.
- 3) Yanaweza kuwasilishwa kwa njia za ishiara au vitendo vingine ya kidhahanio.
- 4) Yanaweza kubadilishwa/kugeuzwa
- 5) Yana sifa ya uhusianaji
- 6) Maarifa yanaweza kuhifadhiwa katika nafasi ndogo sana.
- 7) Maarifa hayawezi kudhibitiwa/kuzuiliwa yasizambae/maarifa huenea haraka sana.
- 8) Huepuka pingu za watu kuepuka wenzao.
- 9) Maarifa ni nguvu inayozishinda nguvu zote. (zozote 1 x 8 = 8)

Nakala safi

Mtiririko = 3   M a - 4

      b - 8

      uf = 3

15

Kuadhibu = sarufi - hadi makosa 6

Hijai - hadi makosa 6

Ziada - maneno 10 - ondoa al 1

3. MATUMIZI YA LUGHA

- a) Toa mfano wa neno lenye muundo wa silabi ya irabu pekee. (alama 1)
Oa, ua, au, aa, aua, aoa, aoe, aue, ee, eua, iue, uue.

- b) Eleza maana mbili za neno: Barabara (alama 2)

i) Njia, baraste, njia kuu

2) Sawasawa/shwari/laini/fanya kwa usahihi

3) Aina ya jamii ya ndege - hondohondo

- c) Sahihisha sentensi:

Abiria walisafiri na ndege (alama 1)

- Abiria walisafiria ndegeni
- Abiria walisafiri kwa ndege
- Abiria walisafiria ndege
- Abiria walitumia ndege kusafiri
- Abiria walisafiria ndegeni.

- d) Tambua na ueleze aina za vivumishi katika sentensi:

Mwanafunzi mkongwe amepewa tuzo kwa kuwa hodari masomoni. (alama 4)

Mkongwe - kivumishi cha nomino/sifa

Hodari - kivumishi cha sifa

- e) Andika sentensi ifuatayo katika hali yakinishi

Usingeacha masomo, usingetaabika vile. (alama 2)

Asipoandika neno ‘vile’ apate alama moja na nusu

f) Tunga sentensi ukitumia kielezi cha:

i) **Jumla** (alama 1)

Tumia - mara kwa marachache, mno, tena na tena, haba, nadra, mara nyingi, kiasi mara kadha, sana

ii) Namna linganisho (alama 1)

Aliadhibiwa kijeshi, kitoto, kitausi, kufa kwa kiume/kikondoo, wanafanana kama shilingi kwa ya pili kama vile, kama, ja, mithili ya, kama vile, sawa na, mfano wa

g) Ainisha shamirisho na chagizo katika sentensi:

Vibarua wamefanya kazi haraka ipasavyo.

Shamirisha = kazi = kipezi = yaliyotendwa.

Chagizo = haraka ipasavyo - kielezi cha kingine

h) Eleza maana mbili zinazopatikana katika sentensi:

Nenda unakilettee mbuzi (alama 2)

1) Mbuzi - mnyama afugwaye nyumbani

2) Kifaa kinachotumika kukunia nazi.

3) Ukani – uniletee mimi

4)Ukani – umletee mwengine kwa niaba yangu

1) Tunga sentensi kudhihirisha matumizi ya ngeli ya U-U.

Umaskini, uji, unga = nomino katika ngeli ya U-U ugali, uhakika, uafrika (sentensi iwe sahihi)

j) Andika katika usemi wa taarifa

“Mito yetu imechafuka sana; itabidi tuungane mikono wakubwa kwa wadogo, wanaume kwa wanawake ili tuisafishe.” Mwanamazingira alituhimiza. (alama 3)

Mwanamazingira alituhimiza ya kuwa ingebidi kuungana mikono wakubwa kwa wadogo, wanaume kwa wanawake ili tuisafishe mito yetu iliyokuwa imechafuka sana,. Vitahiniwa = ya kwamba, ingebidi, iliyochafuka, iliyokuwa imechafuka/ambayo ilikuwa imechafuka.

k) Changanua sentensi ifuatayo ukitumia mistari au mishale.

Amina na Mustafa huimba taaribu. (alama 4)

S - KN + KT $\frac{1}{2}$, KT - T + N $\frac{1}{2}$ / KT - T + KN

KN - N + U + N $\frac{1}{2}$, T - humba $\frac{1}{2}$ / T - huimba

N - Amina $\frac{1}{2}$, N - taaribu $\frac{1}{2}$ @ KN - N sehemu $\frac{1}{2}$

U - na $\frac{1}{2}$, Tanbihi = tumia mshale → au mstrai ——

N - Mustafa $\frac{1}{2}$, **REF: Darubini ya Kisw**

i) Eleza matumizi ya ku katika sentensi:

Sikumwelewa alivyoeleza namna ya kuwatunza mbwa wake. (alama 2)

KU - Kikanushi cha wakati uliopita/kikanushi

KU - kiambishi cha ngeli ya ku

m) Tunga sentensi sahihi ukitumia kitenzi la katika kauli ya kutendwa. (alama 2)

Liwa - wali umeliwa na mbwa.

(Kuliwa = apate 0) kuliwa kwa panya

- n) Eleza kazi ya kila kitenzi katika sentensi:
Mkulima angetaka kupalilia shamba lake mapema. (alama 4)
Angetaka - kitenzi kisaidizi (TS)
Kupalilia - Kitenzi kikuu/halisi (T)
- o) Taja na utofautishe vipasuo vya ufizi. (alama 4)
t = si ghuna (hafifu) au aeleze
d = ghuna (mrindimo)
- o) Onyesha jinsi moja moja ya matumizi ya viwakilishi vifuatavyo. (alama 3)
i) **Nusu koloni** (;)
- Kipumuo katika sentensi ndefu.
1) Hutumiwa katika sentensi/kutenga maneno ambayo ni marefu, katika sentensi ndefu.
2) Hutumika katika kufafanua sentensi , kutenga na kuyawaza
3) Kama kiunganishi cha vishazi viwili
ii) **herufi kubwa**
1) mwanzoni mwa sentensi
2 Nomino za pekee
3) Vifupisho vya maneno (baadhi)
iii) **Kishangao** (!)
1) Kutoa hisia / hisi za moyoni
2) Amrisha
5. ISIMUJAMII (alama 10)
Benki yenyewe haina kitu ...CD4 count yake iko chini....Ni emergency. Tutampoteza ikikosekana.
- a) Taja sajili inayorejelewa na maneno haya. (alama 2)
Sajili ya hospitali/hospitalini/matibabu/kituo cha afya/zahanati/udaktari/uuguzi/uganga/uganguzi/utabibu/tiba/daktari/tabibu.
- b) Fafanua sifa nne zinazohusishwa na sajili hiyo. (alama 8)
i) Kuna matumizi ya msamiati maalum/maneno teule ya kunywa mara mbili x3 /uyoka/exrei/machela n.k
ii) Matumizi ya vifupisho mf CD4/v.c.t
iii) Matumizi ya lugha mseto/kuchanganya ndimi
iv) Kubadili au kuhamisha ili kufanyiwa msingo.
v) Kuna kudadisi/kuuliza maswali/kuhoji/mahojiano/Dayolojia/kusaili/majibizano m.f Daktari: ulianza kuugua lini? Mgonjwa:
vi) Kutohoa oparesheni benki
vii) Matumizi ya kauli fupifupi/sentensi fupifupi/lugha ya mtaa mf. jina lako? umri wako?
viii) Matumizi ya lugha ya maagizo/Tahadhari/masharti/kuliwaza/ushawishi/unyenyekevu/ushauri mf.usitumie pombe
ix) Maneno huwekwa wazi/lugha ya ufanuzi/maelezo ya ndani zaidi mf. Nilipata ugonjwa kutoka umalaya.

- x) Lugha ya usiri m.f Daktari/madaktari huwa na lugha yao isiyoeleweka na mgonjwa/lugha fiche/matumizi ya mafumbo.
- xi) Kuna lugha ya kitaaluma mf CD4 count
- xii) Wahusika hurejei wa kwa majina au vyeo. mf. Bw Daktari
- xiii) Matumizi ya lugha ya hisia, mf mgonjwa kutoa usiahi kwa sababu ya maumivu.
- xiv) Lugha ya mdokezo ulisema ulianza.
- xv) Lugha ya matumizi ya usemi halisi
- xvi) Matumizi ya lugha ya kwa moja/ana kwa ana
- xvii) Matumizi ya ishara/miche 1 x 1/hisabu
  - picha au alama n.k
  - (kutarajia, kutaja na kufafanua - kutoa mfano @ 1 x 2 = 2)
  - Kutoa sifa alama 1, akitoa mfano hapati.

KARATASI YA TATU

FASIHI

1. a) i) Kufugwa/kama mbuzi/mbwa
  - ii) Kunyimwa uhuru
  - iii) alipofungwa pameharibika
  - iv) angependa kuhama lakini hawezি
  - v) Kuna majani mengi mbele yake lakini hawezی kuyafikia - chakula
  - vi) analalamikia ufupi wa kamba.
  - vii) analalamikia upungufu wa chakula/njaa/sahani/imeenda mbaliZozote 4 x 1 = 4 (funge)
- b) i) amekwisha zoea hali yake
  - ii) hapendi kuonekana tofauti, Hataki kuukosa utu kwa sababu amefungwa katika kamba ya ufu/hana misimamo yake, analazimishwa na sheria, dini, itikadi n.k
  - iii) hataki kuleta madhara kama walivyofanya mbuzi na mbwa
  - iv) aweze kupata kisingizio au sabbau ya kulalamika. Yoyote 1 x 2 = 2
- c) Ni dhamini katika nafsi yake ambayo ameshikilia ambayo halonekani kwa macho ndiyo iliyomfunga/hajafungwa na yeyote, amejifunga na nafsi yake.
- d) i) Tashbihi - kama mbuzi
  - kama mbwa
- ii) Isitari/sitiari/jazanda - sahani ya mbingu, kama isiyonekana
  - mti wa utu
- iii) Tasfida/tauria - nimekwishapachafua
- iv) Takriri/uradidi/marudio/kusiiza - kamba, kamba
- v) Nidaa/Siyahi - Oh!
  - uhuru!
- vi) Tashihisi/Uhuishi/uhaisaji - Dhamiri imenifunga

- vii) Taswira - kamba fupi/mbuzi kuzunguka
  - mbwa kusukuma sahani mbali
- viii) Tanakuzi - anataka kufunguliwa lakini tena hataki
- ix) Kinaya – nasmhukuru aliyenifunga
- x) Nahau / msemo -
- Zozote $2 \times 2 = 4$ (funge)

e) Mishata: Mishororo ambayo maana yake inakamilika katika mshororo unaofuata Mf.

- i) Nami kwa mbaya bahati, katika
- ii) Uhuru kupigana, sahnai ya mbingu
- iii) Nimepiga teke na nigusapo kwa mdomo.
- iv) Mbali zaidi inakwenda na siwezi tena.
- v) Nami sasa sitaki ikatike maana.
- vi) Mbuzi wa kamba alipofunguliwa, mashamba

Zozote $2 \times 2 = 4$

f) i) Nimefungwa kama mbwa na kwa bahati mbaya.

- ii) Katika kutaka kuondoka pale nimeipiga teke sahani ya mbingu
- iii) ambayo imeenda mbele na siwezi kuifikia
- iv) Na pale nilipofungwa ni pachafu.

AU

- i) Mshairi analalamika kufungwa kwake kama mbwa.
- ii) Katika harakati zake za kupigania uhuru na kufanikiwa kuupata
- iii) alichotaka hafa akizidisha bidii.
- iv) Mahali alipofungwa amepachafua na hawezi kupondoka.

Alama 4

UTENGANO

2. a) i) Haya ni maneno ya Kazija.
ii) Anamwambia Maksuudi
iii) Wamo nyumbnai kwa Kazija
iv) Maksuudi amekuja kumtembelea Kazija na kumfunamia Mussa ambaye pia amekuja kumfuata Kazija.
Maksuudi amempiga Mussa. Mussa ametoroka
Maksuudi amemwambia Kazija kuwa yeye Kazija si mwanamke, ndipo Kazija anamwambia Maksuudi maneno haya.
Hoja $4 \times 1 = 4$

b) Mtahiniwa aonyeshe jinsi Maksuudi alivyowadhusumu wanawake.

i) MAIMUNA

- Maksuudi amemzuia kuufahamu ulimwengu halisi/amemtenganisha na ulimwengu/dunia ya njie
- alimnyima uhuru wa kuamua
- alimtawisha kwa muda mrefu

- alimlea kikatili
- anamnyima elimu - anamsomesha ndani
- kelele zake zilimzuia kufurahia mazingira shwari
- anamtesa kisaikolojia kwa kumtesa mamake - Tamima
- kupitia kwa Bi. Tamima, alisema nyumba yake aione paa.

ii) TAMIMA

- anamsaliti kimapenzi kwa kushirikiana kimapenzi na Kazija/kuzini, na Kazija.
- anamnyima uhuru wa kufurahia maisha ya ndoa - anamtusi akimwita paka.
- alimnyima haki za binadamu kama huduma za daktari au mkunga - anamkataza mkunga kuingia nyumbani mwake.
- anamuonyesha dhuluma, ukatili na hamaki - km alimpiga na kumjeruhi vibaya punde baada ya kujifungua.
- alimtaliki bila sababu na bila kuzingatia utaratibu
- alimfukuza usiku
- alimzuia kufanya kazi ya ujira
- alimnyang'anya kitoto kichanga
- anamwitisha/anamfungia nyumbani
- anamwacha akiwa karibu kujifungua kudhamiria kukaa kwa Kazija kwa Juma moja.
- kusababisha utengano kati ya Tamima watoto wake
- Tamima kuishi kwa upweke.

iii) KAZIJA

- Maksuudi na viongozi wengine wanawanyima Kazija na wanawake wengine nafasi katika elimu.
- anamtumia kama chombo cha starehe.
- Anamdhulumu shoga yake Farashuu
- Anamdhailisha kwa kumwambia wewe si mwanamke.
- Mwanamke mwelesi wa kuliwa.

iv) BITI KOCHO

- Alimdunisha
- Alimdharau
- Alimtumikisha vibaya
- Alimitisha
- Alimitusi
- Alimpala msahara kidogo
- Alimwachisha kazia ati kwa kosa la kumtetetea Tamima
- Alimfukuza usiku

v) MWANA SURURU

- Anamnyang'anya mali aliyoachiwa na babake.
- anamfanya unafiki - anamwoa kwa kutaka mali yake na kumfanya kuingilia ukahaba.
- Anamtaliki baada ya kumhini
- Alimpiga

- Alimtawisha
- Alisababisha azae nje ya ndoa
- Alimsababisha kifo cha mapema.

vi) BI. FARASHUU

- Maksuudi alimuoa mwanawe Mwanasururu
- akamtesa na kumnyang'anya mali
- Kusababisha kifo chake cha mapema
- Kuishi kwa uchungu mwangi na kuwa chozi la muliwa ambalo lilitamatika baada ya kifo cha Maksuudi.
- Uchungu wa kumuona Kabi na mguu mmoja.

VII) MKE WA JAPU

- Maksuudi alipokuwa mkuu wa wilaya alitaka shillingi 200 ili kuweka sahihi apate kiwanja.

VIII) FIKIRINI

- Ambaye alikuwa na kushinawa kubanduka Maksuudi alipokuwa akimpiga (Tamima) woga uliwajaa watumishi wengi kwa nyumba ya Maksuudi na wakatoroka. Zozote $4 \times 1 = 4$ (funge)

3. A. i) Uzungumzi nafsi hutokea ambapo muhusika anazungumza mwenyewe kwa mwenyewe au kimoyomoyo. (maana)

ii) Kazija anaposubiri kuja kwa Musa na Maksuudi nyumbani kwake. anajisemea: "huogopi mwanamke we! "toka lini hata leo iwe ya pili". Labda si Kazija." Uzungumzi huu unadhirisha azma ya Kazija na ujasiri/ukaidi wa kutekeleza mpango wa Farashuu kuwafanya mtu na mwanawe kufamiaana nyumbani kwake. Jmabo hili linasababisha kutengan kwa Maksuudi na mwanawe Musa na matukio mengine yote yakiwa riwaya.

iii) Maksuudi anapojisemea kwa kinywa kipana "mabadiliko.....! Mwandishi ametumia mbinu hii kutubainisha hali ambapo Maksuudi anajutia matendo yake na yuko tayari kubadilika.

iv) Maksuudi anapojiuliza "Lusu ! Nani Lusu Tamima au Maksuudi? Lusu Tamima au Maksuudi mwenyewe? Anajiuliza maswali haya akiwa shambani mdhaifu wa afya baada ya kutoka kizuizini. Maksuudi anakiri makosa yake na kujutia matendo yake yaliyosababisha matatizo yaliyomkabili.

v) Maksuudi anaposema "la,la,la.....nitakwenda kuwatafuta wanangu katika uhai wangu uliobaki" uzungumzi huu unaashiria mabadiliko katika maisha ya Maksuudi na kusisitiza azma ya kuwatafuta wanawe. Jambo hili linaendeleza kadhia kufikia kilele/linaonyesha uwajobikaji wa Maksuudi.

vi) uk. 10 Kazija alisema kimoyomoyo kwa Maksuudi alipotaka kumjulia hali, "Za huku mbaya" - kuashiria kuwa siku hiyo amepanga kuwakutanisha na Musa hapo kwake.

- Maudhui ya uasherati, uongo, ulevi

vii) uk. 8 Rashid juu ya yale ameyafanya siku hiyo "leo nimekwanda marikit..... kujenga taifa mimi na bwana"

viii) uk.23 "Radhi za wazazi ni fimbo kubwa ukizikosa" - kuonyesha Maimuna hakutaka kuvunja amri ya babake lakini alilazimika. Utamaduni na heshima.

ix) uk. 26 Maimuna kuelezw/a/kusifiwa juu ya mapenzi na Biti Kocho. Alishangaa ni mapenzi au mateso.

x) uk. 45 Tamima kusema kimoyomoyo Maimuna antaka kuwa kiparamoto ukubwani. Utawa haukumsaidia.

- xi) uk. 64 - Maimuna anapewa pesa na mama Jeni. Alishangaa ni za nini na kusema. “pesa? Za nini?”
Kuonyesha ubichi wake katika mambo ya dunia baada ya kufungiwa miaka hii yote.
- xii) uk. 70 - Maksuudi alifanya mazoezi ya hotuba yake ambayo aliitoa siku ya kuomba kura.
- majivuno na uongo
- xiii) uk. 71 - Inspeka Fadhili alipokuwa akikagua vitu vipyta katika nyumba ya Maksuudi.
- Ufisadi na ubadhirifu - utajiri wa upesiupesi
- xiv) uk. 78 - Mzee Japu alipolalamika juu ya Maksuudi
- xv) uk. 79 - Zanga anapouliza kama kuna, Bakari anajibu moyoni, “Njia, kazi....”
- kuonyesha kuchoka kwa wananchi baada ya kudanganywa kwa miaka mingi.
- xvi) uk. 91 - “Ni asidi.....” - kueleza pombe iliyotumiwa na walevi.
- Hali ya Maimuna ianendelea kudorora.
- xvii) uk. 92 - Maimuna kujilaumu eti Maimuna anjiuliza hivi, “Kama si yeze alifunga safari ya meli”.
- xviii) uk. 94 “Mpaka lini.....”. akili ya Maimuna ilisimanga
- kueleza maisha ya Maimuna yalivyoendelea kudorora. Anaishi katika nakama.
- xix) uk. 102-3 - Maksuudi anazungumza na nafsi yake kuhusu maisha yake.
“Je amefanya nini katika dunia hii? Ninamjulisha amefanya mengi lakini yote yalikuwa maovu. Na huu ni mwanzo tu wa kuporomoka; mwisho bado.” - maovu kama kutesa familia yake, ujeuri, kuwatia watu uoga, kufanya watu wamchukie, kumtawisha Maimuna na kusababisha kutoroka kwake, kusababisha Mussa na Tamima kutoweke. Sasa anaona unuhimu wa familia yake. Wangemuliwaza wakati kama huu. Anaamua kwenda kuwatafuta.
- xx) uk. 106 - Maksuudi sasa aliomba sala ya ukweli, “mshibe mungu....”. anaomba sasa sio kama zamani alipokuwa anaenda kwa Kazija.
- xx) uk. 111 - selume analalamika juu ya Shoka mme wake aliyemwachia jukumu la kulea watoto.
- xxii) uk. 135 - Binti Sururu alisema kimoyomoyo, “uzuri wa.....” akizungumza urembo wa Maimuna uliodorora.
- xxiii) uk. 137 - “Njoo, Njoo....” Mwandishi kuelezea jinsi maisha ya dunia humzunguka mtu.
- xxiv) uk. 148 - Maimuna alijipa moyo, “Riziki za.....”. Baada ya kuelezwa na shaga yake Mwanamkuu huko futoni kuwa maisha ya huko ni mfutomfuto.
- xxv) uk. 173 - Baada ya Maimuna kuolewa na Kabi alifikiria juu ya siku yake ya Harusi.
- xxvi) uk. 84 - Maimuna alijizungumza kuhusu mahali pa kwenda baada ya kutoka kwa mama Jeni lakini anasema si kwa Bi. Tamima.
- xxvii) uk. 169 - Farushuu kulilia mwanawe, “nani aliyemfisi.” Pale Farashuu alipofika kwa Kabi.
- xxviii) uk. 156 - Maimuna kupewa kolekole bila ya kuombwa pesa na Kabi.
- xxix) Maimuna kujiwazia kuwa debe bovu babake alipoenda kumtafuta Rumbalola (Zozte 5 x 2 = 10)

b) Taswira

- Taswira ni picha inayojitokeza akilini mwa mtu anaposoma maandishi, naposikiliza au kutazama jambo/mtu fulani - maana
- Malezo kumhusu Kazija yanayosababisha urembo wake wa kuvutia ambao unawavuta Mussa na Maksuudi na hatimaye kuwaponza na kuwatenganisha.
- Maelezo kuhusu jumba la Maksuudi la kifahari ilipambwa kwa mapambo kutoka ulaya yaliyopatikana kutokana na shughuli za magendo. Maelezo haya yanandokezea maovu ya Maksuudi na matendo yake hasa ya kuwatawisha mkewe na mototo na kuwadhulumu wafanyakazi.

- iv) Taswira aliyokuwa nayo Biti Sururu ya maumbile ya Maimuna - maelezo haya yanayoonyesha kuwa urembo wa Maimuna ulikuwa uemanza kuchujuka na hivyo kutishia chanzo cha kipato chake. Wakati mefika wa yeze kutafakari hatua nyingi.
- v) Maelezo kuhusu Mussa alipokuwa mvunguni nyumbani kwa Kazija na vile alivyohisi akisikiliza mazungumzo kati ya Kazija na Maksuudi.
- v) Taswira ya pale hotelini Rumbalola. Yao maelezo hasa wakati Bw. Maksuudi anatokea akajikokota kumsongelea Maimuna kwa furaha ya uwezekano wa kumpata mwanawewe lakini Maimuna wakimbia kuzidisha utengano wao.
- vii) Taswira ya kipigo cha Tamima kutoka kwa Maksuudi - kuonyesha ukatili wa Maksuudi.
- viii) umbo/tambo la Biti Kocho - kuonyesha ujasini wake.
- ix) Maelezo kuhusu - madongoporomoka nyumba ya farashuu na vibanda vinavyoizunguka kuonyesha utabaka.

KIFO KISIMANI

4. (i) Kabla ya kutokea jambo kuna ishara au dalili.
- (ii) Raia kususia mukutano wa Bokono.
- (iii) Utawala kuanzakuwashuku raia kuwasingizia mambo kama vile Mwelusi kusingiziwa kuchochera watu.
- (iv) Washauri kutowajibika huku wakisema uongo kwa Mtemi Bokono/unafiki /siofa za uongo
- (v) Manung'uniko ya raia kuongezeka kama dhidi ya kunyakuliwa kwa bonde la ilangi/mama Agoro/maji kisimani
- (vi) Vitisho vya watawala kwa wale wanaofikiriwa kuwa wanawachochera wananchi kama Mwelusi.
- (vii) Wasiwasi wa Bokono unampelekeea kupata majinamizi/ndoto/askari II na wasiwasi wake.
- (viii) Viongozi kuharibu mazingira/nyakazi wa kujifaidi na kuhisi wataondolewa utawalani.
- (ix) m atusi/ukatili/mateso na dhuluma ya watawala wa raia kama Mwelusi gerezani/mtuhumiwa.
- (x) Tendo la kuwaweka wananchi kizuizini kama Mwelusi/mtuhumiwa.
- (xi) Propaganda/kuvamiwa kwa Balusi na Batutu eti ni nchi jirani.
- (xii) Kuwajaza raia uoga kama Mbutwe kulekezwa kwa Batu / kuchoma nyumba/kuwapiganisha raia.
- (xiii) Bokono kupuuza ushauri wa Nyatwe anapoambiwa hapendwi na watu na washauri wake ni waongo.
- (xiv) Kuwalazimisha raia kutangaza uzalendo wao kama Mwelusi kuambiwa aseme ya kwamba "wapenda uongozi wa mtukufu Mtemi Bokono."
- (xv) Tenga tawala kama makabila kupiganishwa.
- (xvi) Kutokuwepo uelewano baina ya askari na hali nkadhalika viongozi kama Kame na Askari I.
- (xvii) Utawala kuwatenganisha raia na jamaa kama Tanya kutoruhusiwa kumuona Mwelusi-Tanya analalamika.
- (xviii) Andua motto wa Chendeke kuteka maji(mkuyuni na kupigwa na kung'olewa meno)
- (xix) Kuimarishwa kwa shughuli za upelelezi/ Batu kumpeleleza Tanya/Bokono kutafuna mifupa ya askari.
- (xx) Watu kukaidi amri kama vile kuteka maji kisimani – Mwelusi, Andua, Atega/ bonde la ilangi/kisima cha Mkomani.
- (xxi) Askari kupuuza amri kushambulia waandamanaji.
- (xxii) Tanya kutowaambia aliko Mwelusi – Tanya anakaidi.
- (xxiii) Raia kutolipwa kwa huduma watopazo – Mbutwe kunyimwa haki
- (xxiv) Mauaji ya Mwelusi ni tishio kwa uongozi
- (xxv) Maandamano yanayomng'oa Bokono uongozini yanayoonyesha kuchoshwa.

- (xxvi) Njama ya kumtoa Mwelusi gerezani – mkate wa wishwa/pombe/ umati
- (xxvii) Ufisadi - Uwanja unanyakuliwa na mama Agoro kulalamika.
- (xxviii) Ubaguzi/mapendeleo – motto wa Kaloo kupewa kazi
- (xxix) Nyimbo za sifa za Bokono kufifia/Azena kucheleva kufika kufanya kazi
- (xxx) Ushawishi – Gege na Mwelusi
- (xxxi) Wasiwasi wa Askari II

Zozote 10 x 2 = 20

5. (a) i) Nyalwe anazungumza
ii) Na mumewe Bokono
iii) Wamo nyumbani/ makao ya utawala
iv) Anamdadisi kutambwa ni nini kinachomsumbu(ndoto) anamueleza maneno aliyoyasema akiwa usingizini

AU

- (i) Haya ni maneno ya Bokono akiwa usingizini
- (ii) Nyalwe anakiri maneno haya kwa Bokono
- (iii) Wamo chumbani/ makao ya utawala
- (iv) Nyalwe amemuonya Bokono kuhusu uongozi mbaya. Anamwambia Bokono ana wasiswasi wa kuondolewa mamlakani ndipo anaota akizikwa akiwa hai.

4 x 1 = 4

- (b)(i) Litifati – mbinu ya kuyanukuu maneno yaliyotamkwa au yaliyosemwa na mwingine.
Nyalwe anayanukuu maneno ya Mtemi Bokono.
- ii) Sitiari/Jazanda - ulinganishi wa moja kwa moja. Shida na matatizo/hofu ya Mtemi kulinganishwa na kabuni.
- iii) Kinaya - mbinu ya kusema kinyume au hali ya kinyume na ukweli/mtemi Bokono ndiye anayeteswa/Bokono anataka kuondolewa na hali yeye anatesa.
- iv) Takriri - Nitoeni Nitoeni/Udongo Udongo
- v) Nidaa/Siyahi - Nitoeni!
- vi) Taswira- Picha ya udongo katika kaburini au picha ya udongo kufukuliwa kaburini. (2 x 2 = 4)

c) Mtahiniwa aonyeshe kinyume cha matarajio/mambo yanayofanywa kinyume na hali inayotarajiwa.

- i) utawala wa Mtemi bokono unawatesa wa nchi yake - kuwanyima rasilimali maji.
- ii) Viongozi wanatumia nafasi zao kujiendeleza - ardhi ya watoto kuchezea inapewa Askari Mkuu.
- iii) Askari polisi! wanawatesa raia - Mwelusi! anapigwa na Talui/Mweke
- iv) Wanafungwa kunyimwa haki ya kutembelewa - Mwelusi haruhusiwi kuonekana na Tanya.
- v) Raia wanalazimishwa kuhudhuria mikutano ya Mtemi bokono.
- vi) Raia hawana uhuru wa kumkosoa Mtemi Bokono/maandamano kusisitishwa na polisi.
- vii) Viongozi kuhaibu mazingira/kukata miti
- viii) Viongozi wanawapiganisha raia/wanachomea nyumba zao ili wapigane - Balusi/Batuitui
- ix) Mtemi bokono anajiona/anajielezea kama kiongozi aliyeuleliwa na Mungu
- x) Washauri kutomkosoa Bokono/kumpa sifa za uongo

- xi) Utawala kuwalinda wahalifu - askari wa pli na kikosi hawaulizwi chochote baada ya kuumua mtuhumiwa
- xii) Raia kutolipwa kwa huduma km Mbutwe
- xiii) Askari III na II kula chakula cha mfungwa.
- xiv) Matumizi ya propaganda - Batu/Zigu kutaka kumuua Mwelusi na kutangaza kuwa amekufa kwa ugonjwa wa moyo.
- xv) gege kumuua Mwelusi/Mtuhumiwa kuuliwa na Askari wa II
- xvi) Viongozi kuwatekeleza baadhi ya raia katika njaa na umaskini (matokeo ya kuharibu mazingira)
- xvii) Askari III kujaribu kumnyanyasa Andua kimapenzi anataka kumshika kifua
- xviii) Bokono kuwa anarudi nyuma badala ya kupevuka katika uongozi - Nyalwe anaigiza Bokono akirudi kutoka makamo-ujana-utoto-kihusi tumboni mwa mama.
- xix) Upendeleo/ubaguzi mf mtoto wa Kaloo kupewa kazi. (Zozote 6 x 2 = 12 (funge)

HADITHI FUPI

6. a)

- i) Kauli hii inatolewa na Mzee Atanasi.
- ii) Alipokuwa njiani kutoka ofisini kwa mwalimu mkuu
- iii) huku akiwaza alikuwa mefika ofisini kuitikia mwito wa mwalimu mkuu
- iv) Katika mazungumzo mwalimu mkuu alimfahamisha Atanasi kubadilika kwa tabia ya mwanawe. Nanda mwalimu alimwomba ajaribu kumchunguza mwanawe na kusema naye ili kufahamu tatizo lake maana walimu walikuwa wameshindwa. Jambo hili lilimfanya Atanasi kuwaza mengi.

Alama 4

b) Anarejelewa ni Nanda mwanawe/Mzee Atanasi

- Tatizo lilikuwa kubadilika kwa tabia kutokana na uvutaji wa bangi/mihadarati/dawa za kulevya.

Alama 2

Vitendo vya Nanda

- i) Kufika shulen iamechelewa
- ii) Ulegevu/kuzorota kiafya
- iii) Kusinzia darasani
- iv) Kukosa kuzingatia usafi, kutochana nywele
- v) Kudorora kwa matokeo kwenye mitihani
- vi) Kuboboja darasani
- vii) Kupata majinamizi
- viii) Kubumburuka usingizini na kupiga mayowe
- ix) Kuwa na macho mekundu
- x) Kuwa na wingi wa machachari/makuruhi (4 x 1 = 4)

c) Mee Atanasi aliamini kuwa mwanawe amelogwa na jirani yake Andanda

- alizamia pia kutafuta msaada wa waganga maarufu/werevu

2 x 2 = 4

d) i) Malezi yasiyofaa

- Mzee Atanasi babake
  - kwa kutopata muda wa kukaa na kuchunguza mwanawе
  - alimruhusu Nanda kupata ajira
- ii) Tamaa - Mzee Makulu - mwenye duka - ndiye aliyempа Nanda kazi ya kuchuuza bangi na kumshawishi avute ili alime mashamba vilivyo.
- iii) Unafiki - alimficha Mzee Atanasi ukweli kuhusu hali ya mwanawе
- iv) Kukosa mapenzi ya mama
- Mama Nanda - mchuumizi wa samaki
  - hakupata nafasi au muda wa kukaa na kumshauri
- v) Hali ya umaskini ambayo ilimpelekeea moto Nanda kuwa mhitaji hadi akatafuta ajira
- vi) Ajira ya watoto - Mzee Makulu aliwaajiri Nanda na wenzake.
- Zozote za kwanza $3 \times 2 = 6$ (funge)

7. Kufanana

- i) Vyote ni vipera vya semi katika fasihi simulizi
- ii) zote ni kauli fupi fupi ambazo hutoa ujumbe kwa kutumia taswira au picha kama kitendawili nyumba yangu haina mlango. Hapa tunaingiwa na taswira ya nyumba isiyo na mlango.
Methali: Mtoto akibebwa, hutazama kisogo cha mamake. Inapotajwa methali hii, tunaona picha ya mtoto aliyebebwa akitazama kisogo cha mamake.
- iii) Vyote huweza kutumia lugha ya mafumbo k.m kitendawili
Methali: Uvivu ni nyumba ya njaa.
- iv) Vyote huchota kutoka mazingira au jamii husika. Hutumika kutekeleza majukumu yanofanana.
Mathalani vyote hutumika kuelimisha wanajamii, kuburudisha na pia kuendeleza utamaduni wa jamii.
- v) Vyote hukuza lugha.
- vi) Vyote hutumia tamathali ya usemi mf Istiari, Jazanda nk. Mgeni ni kuku mweupe.
Mle nyumba ya udongo sihimili kishindo - (methali)
Kitendawili - samaki wangu anaelea kimgongo mgongo - mende.

Tashihishi: Kitendawili -amchukuapo hamrudishi - kaburi

Methali - Chui naye ana mkwe au udungu wa nazi hukutania chunguni

Takriri; Kitendawili - Huku fungu huku fungu katika bahari - Nazi

Methali - Chururu si ndo! Ndo! Ndo!

Tanakali za sauti: Kitendawili - Huku ng'o na huku ng'o - giza

Methali - Ndo ndo ndo hujaza ndo.

Kinaya; Methali - hindi ndiko kwenye nguo na waendao uchi wako/penye miti hapana wajenzi.

Kitendawili - likitoka halirudi - neno au ana neno lakini haumi - kitambi

Tanakuzi - Methali - Aliye juu mnongjee chini

vii) Vyote huelimisha jamii

viii) Vyote huburudisha jamii

ix) Vyote huchemsha bongo

- x) Vyote huleta umoja
- xi) Vyote huonya
- xii) Vyote hukosoa
- xiii) Vyote huhifadhi utamaduni wa jamii
- xiv) Vyote hujasirisha
- xv) Vyote huhimiza
- xvi) Vyote hufariji/huliwaza jamii
- xvii) Vyote husaidia kukuza vipawa nya ulumbi.
- xviii) Vyote hupokezwa kutoka kizazi hadi kingine
- xix) Vyote mali ya jamii, haina humiliki
- xx) Vyote vina pande mbili,
Kitendawili, swali na jibu
Methali, Kauli na matokeo
(Zozote 5 x 2 = 10)

Tofauti

- i) Aghalabu methali huwa na muundo wenye vipande viwili, kipande cha kwanza huwa ni kauli ambayo hukamilishwa na kipande cha pili. Kwa mf Fahali wawili wapiganapo, nyasi ndizo huumia: Kitendawili huwa na sehemu moja/huwa moja kwa moja.
- ii) Methali huwa ni kauli nzito ambazo mara nyingi hazibadiliki lakini kitendawili hubadilika badilika kutegemea mazingira au mpito wa wakati.
- iii) Methali kuweza kutumia tamathali za lugha kuliko kitendawili; kama waweza kutumia; tashihisi - Chui naye ana mkwe au Takriri: haba na haba hujaza kibaba.
- iv) Kimaudhui, methali huwa na maana ya juu juu na maana ya ndani. Vitendawili huwa na maana hiyo moja.
- v) Vitendawili huwa na fomula maalum ya uwasilishaji. Pana anayetega na anayetakiwa kutegua. Methali haina fomula na ni moja kwa moja.
- vi) dhima ya vitendawili si pana kama ya methali.
- vii) Methali huhusisha mtu mmoja lakini vitendawili huhusisha wawili au zaidi.
- viii) Vitendawili vina hadhira au wahusika hai lakini methali ina wahusika walio tuli.

(Zozote 5 x 2 = 10)

